

УДК: 821.161.2

Б. С. Криса,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЕПІГРАМИ ВІТАЛІЯ ДУБЕНСЬКОГО, АБО МЕТАФІЗИКА СВІТЛА

Вірші Віталія Дубенського як ранній різновид емблематичного мислення розглядаються з погляду їх функцій в контексті інтерпретації співвідношення Бог-світ-людина, парадигми світла й темряви та розвитку української аскетичної традиції. У метафізичному плані потрактовано досвід спостережень над життям світу і життям тексту, що служить основою комунікації між авторами й читачами різного часу, виявляючи тотожність загальнолюдських переконань і мотивуючи пізнання історичних форм літературного досвіду.

Ключові слова: аскетична традиція, епіграма, емблема, світоглядне дзеркало, бароко, літературний досвід, метафізика.

ЭПИГРАММЫ ВИТАЛИЯ ДУБЕНСКОГО, ИЛИ МЕТАФИЗИКА СВЕТА

Стихи Виталия Дубенского как ранняя разновидность эмблематического мышления рассматриваются с точки зрения их функций в контексте интерпретации соотношения Бог-мир-человек, парадигмы света и тьмы и развития украинского аскетической традиции. В метафизическом плане истолкован опыт наблюдений над жизнью мира и жизнью текста служит основой коммуникации между авторами и читателями разного времени, проявляя тождество общечеловеческих убеждений и мотивируя познания исторических форм литературного опыта.

Ключевые слова: аскетическая традиция, эпитаграмма, эмблема, мировоззренческое зеркало, барокко, литературный опыт, метафізика.

EPIGRAMS OF VITALIY DUBENSKYI OR METAPHYSICS OF LIGHT

The poems of Vitaliy Dubenskyi as an early kind of emblematic thinking are analyzed in the article from the view of its functions in the context of interpretations of correlation God-world-men, light and darkness paradigm and development of Ukrainian ascetical tradition. From the metaphysical side, it is interpreted the experience of the world of life and world of text, which is the basis of communication between authors and readers from different times, finding out the identity of the universal beliefs and motivating the study of historical forms in literature experience.

Epigrams of Vitaliy Dubenskyi belong to Ostrog's circle texts; it is marked with the ability to be projected on the hermeneutical perspective of human life. In the history of Ukrainian epigrammatical traditions, poems of Vitaliy are ranked highly by I. Franko and D. Chyzhevskiy. The «mirror» motif of his book «Dioptra» brings us back to the traditions of Neoplatonism and to its christian connotations, represents the metaphysical dimension of human existence.

The author gradually emphasizes in his poems on the difficulty of relationships between human and the world, enriches the multiliterate christian conception of human life, reminding the reader about the meaning of christian life. The peculiarity of epigram's poetics of Vitaliy Dubenskyi follows from the connection between rationality and isykhazm.

Keywords: ascetical tradition, epigram, emblem, ideology mirror, Baroko, literature experience, metaphysics.

Вірші Віталія Дубенського, попри те, що їх автор мав цілком іншу візію дійсності, ніж Герасим Смо- трицький чи Дем'ян Наливайко, також належать до текстів острозького кола, і причиною тому стала не лише незначна відстань між Острогом і Дубном. Насправді, ці вірші виказують турботу автора через ті самі проблеми і проектування на їх основі герменевтичної перспективи людського життя: ось цей «народжений з гори» князь, «вихоплений» світлом віршованого тексту, разом зі шляхетними людьми свого оточення й поетами, які захоплюються його ініціативами, і світло на тій вузькій стежці, якою людина йде до Бога і втратою якого страшить себе і свого читача, незалежно від його стану, поет з Дубна. Хіба не у цьому «острозькому» ключі Віталієві епіграми набувають особливої актуальності й діалогічності?

«Дзеркальний» мотив власне назвою книги («Діоптра»), до якої увійшли епіграми Віталія, як і «Зерцало богословії» Кирила Транквіліона-Ставровецького, повертає нас до традицій неоплатонізму та до його християнських конотацій, представляючи метафізичний вимір людської екзистенції, відповідно до якого весь «великий ланцюг буття» розгортається в процесі віддзеркалення єдиного, постаючи у формі велетенської ієрархії «дзеркал», «взірців» та «образів»-відбитків [8, с. 234]. Єдине – надповне джерело всього сущого, а матерія – певна «ірреальна межа», неодмінна «умова появи єдиного в іншому» [8, с. 235]. Якщо людина визнає духовну ієрархію, то шукає відображення вічних істин і вибудовує за ними своє життя, якщо ні – то відзеркалює в собі марнотність світу.

Суворість о. Віталія впливає власне з кінцевої потреби стеретися викривлених світових дзеркал. Очевидно, його епіграми треба сприймати як компонент емблеми, «частини динамічного художнього комплексу, який функціє у складі об'ємнішої текстової системи» [3, с. 368]. Характерна віршована форма взаємодіє в «Діоптрі» з прозовим текстом і, за принципом «прямого» відображення, відіграє свою структуротворчу функцію.

Коли вірші о. Віталія порівнювати з віршами найближчих до нього, за часом і місцем, острозьких авторів, то на перший погляд, вони складають архаїчне враження. Річ у тім, що «Діоптра», з одного боку, продовжує традиції аскетичної літератури Київської Русі, в якій «культура християнської аскези формує безпосередній контекст становлення й розвитку руської середньовічної книжності, визначаючи її функції та характер» [2, с. 15]. З іншого боку, попри те, що поєднання прозового тексту з віршованим, було характерним явищем середньовічної стилістики, на українському ґрунті поява віршованих творів в контексті більшої книги, стала ознакою оновленого літературного мислення. Можливо, зважаючи на цю обставину, тематика, тональність, послідовне наголошування на проблематичності стосунків людини і світу у віршах Віталія ще більше асоціюється з літературним минулим. Тим часом епіграми «Діоптри» перегукуються не лише з монастирським дискурсом ранішого Києво-Михайлівського збірника, але й з набагато пізнішими бароковими рефлексіями. Тому вони увиразнюють багатогранність християнської концепції людського життя, чим і переймалися тогочасні українські автори.

Отже, епіграми о. Віталія існують у загальному руслі обговорення призначення й моральності людини. Справа лише в відмінностях інтерпретації цієї теми: наскільки його твори зумовлені ступенем прив'язаності до способу життя й до свого часу, чи спробою подолати цю прив'язаність. І якщо Дмитро Чижевський підкреслював, що «універсалізм барока не лише універсалізм екстенсивний, але й інтенсивний», то це явище, в якому «всеохопливість тематики» співіснує зі всеохопністю її опрацювання [10, с. 408], стосується і «Діоптри». Тобто у своєму «онтологічному пориві», в пориві «бути-для-того-щоб-сказати» [6, с. 57], українські поети давнього періоду єдині, хоч насправді кожен говорить по-своєму. І ті, що на відміну від о. Віталія, писали «програмові» вірші, спрямовані на захист релігійних переконань, розбудову освіти, оборону кордонів і навіть на захист приватних інтересів, так само споглядали за всіма подіями з висоти християнських ідеалів. Хтось з авторів згадував про це більше, хтось менше, а хтось мав за обов'язок щоразу, як о. Віталій, нагадувати читачеві й собі про сенс християнського поклонання.

Як невід'ємна частина «Діоптри», епіграми Віталія Дубенського в тематичному плані цілком суголосні зі загальними ідеями книги, як їх засвідчує титульна назва – *«Діоптра Сирєчь Зерцало. Албо изображеніє извѣстное Живота человекеского въ мирѣ. От многих Святых Божественных писаній и Отческих Догмат Съставленная. На словенській язык, вѣчноє памети, Годным отцемъ Виталієм Ігуменом въ Дубнѣ преложена, и написана»*, – та назви окремих глав: *«О нравѣхъ мира»*, *«О сердечномъ мирѣ»*, *«О възгорженіи свѣта»*, *«О суетіи яже в мирскихъ вещехъ»*, *«Яко подобаетъ презревшимъ суету мира сего достойно работати Іс.Христу»*, *«О суетномъ скончаніи вещейъ мирскихъ»*, *«О суетіи судовъ и глаголовъ человекескихъ»*, *«О суетіи похвалъ человекескихъ»*, *«О суетіи старѣйшинства желającychъ»*, *«О лестехъ и стѣхъ мира»*, *«О ложныхъ обѣщаніяхъ мира»*, *«Яко миръ забываетъ своихъ»* та подібне. І тому не буде великим перебільшенням сказати, що у формальному плані віршовані рядки – це насамперед кристалізація того самого змісту.

Очевидно, перекладаючи-укладаючи «Діоптру», о. Віталій мав перед собою оригінал, «досі незвісний», за словами Івана Франка, який визначив власне ті книги, з якими цей першотвір міг бути пов'язаний [9, с. 156–159]. Що стосується різних старозавітніх і новозавітніх книг Святого Письма, то поклики на них щедро розсипані впродовж всіх повчань «Діоптри». Не знаючи джерела, яким користувався о. Віталій, їх легко ідентифікувати за сучасними перекладами, а також епіграми о. Віталія мають свій особливий ступінь зв'язку з повчаннями, вибудованими на основі Святого Письма.

За довгий час існування з «Діоптрою» траплялися різні пригоди. У її рукописному і в друкованому варіантах 1604 р., як свідчив В. Перетц, був пошкоджений початок [7, с. 386], щось подібне можна сказати і про той примірник 1612 р., який зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника і в назві якого так само сказано про «вѣчної памети» о. Віталія, логічно, що автор і помер раніше, ніж це прийнято вважати [7, с. 385]. Помилковим може бути й датування згаданих видань. А в пізніших, краще збережених примірниках «Діоптри», трохи інакше звучить титульна назва. Однак і в такій ситуації характер книги зберігається, подібно до того, як зберігається зображення в надщербленому дзеркалі чи у дзеркалі з іншою рамою.

Безпосередню причетність Віталія до появи «Діоптри» може підтвердити якщо не семантична тожність різних форм тексту, хоч і цей момент достатньо виразний, впливаючи з послідовної тематизації співвідношення Бог-світ-людина – це наскрізна риторична стратегія. Зокрема у другій главі першої частини (або першої «Діоптри») під назвою *«О сердечномъ мирѣ»* поставлено проблему людського вибору між Богом і світом, яка пронизує всю книгу: *«Кто множає вѣсть, Богъ, или миръ; аще въруєши Бога множає вѣдѣти, виждѣ како онъ избра нищету и отверженіє. И сіє ти довольно будетъ въ познанію, яко погибелно житіє твоє. Уклонилъ еси отъ пути правого»* [1, с. 5]. А закликаючи до наслідування Христа, автор побивається над відсутністю у людей такого бажання:

*«О велія излишества и срама,
Что прочеет реку: народъ безъ брама.
Или кумиръ въ миръ стуканный,
Паче червьъ земленный окаянный.
Толма тѣщитъся на земли възносити,
И Спасу не хоцетъся подобити.»* [1, арк. 5 зв.].

Віршовані вставки-дзеркала, іноді майже непомітні, в контексті «Діоптри» виконують різну функцію: узагальнюють, увиразнюють чи доповнюють вже сказане, інколи стають продовженням попередньої думки, але здебільшого тут вмикається модель редукційної інтерпретації – незалежно від розташування в основному, прозовому тексті, особливо всередині або наприкінці окремих глав, що здебільшого стають «матерією» для вірша. Хоча такою «матерією» може бути й сам вірш, поданий на початку, коли висловлені в ньому ідеї проникають в наступний виклад вже у формі ампліфікаційної інтерпретації. Попри все, на віршовані рядки завжди накладається завдання «афористичного згущення», [10, с. 49]. Повторення в епіграмах Віталія припадають, як правило, на ту «центрально думку» [11, с. 52], яка єднає її з усім текстом, тобто це повторення і формальне, і змістове. До цих спостережень можна додати, що повторення характерні не лише для віршів, а й загалом для всієї «Діоптри».

Глава «*О суетіи яже въ мирскихъ вещехъ*» починається з поклику на Еклезіяста: «*Суета суетъствій, и всяческая суета, глаголетъ мудрець. Видѣхъ вся бываемая под солнцемъ, и се вся суета*», що «скріплюється» рядками:

*Коль праведно нарыцаетъся сей миръ.
В Божественномъ писаніи лицемгъръ.
Иже вѣнгюду красоту намъ являетъ,
Внутрьюду же суету скрываетъ* [1, арк. 6].

Далі викладається основна тема, семантичним ядром якої стають наступні слова: «*Не утверждай въ мори миролюбія анкеры корабля сердца твоего. Злачное тростіе веселитъ зрѣніе, и очеса услаждаетъ лакомъ. Яже аще преломииши вѣнуръ, обрящеши суетное и праздное. Да не прельщае ты миръ*» [1, арк. 6]. Попри все інше, і тут, і в інших главах можна помітити модуляції «повчаючого» голосу: такі метафорично й емоційно згущені фрагменти переходять у спокійніші, у дусі того ж Еклезіяста, роздуми про минуле, сучасне й майбутнє, коли «*суета естъ надѣятися на нь*», чи порада виконувати свої щоденні обов'язки, бо «*тамо не въпросятъ*», що говорив, але, що робив. І далі фрагмент, який виконує функцію «коди», завершення: «*Лучше естъ нищу быти, нежели богату, лучше естъ быти малу, нежели велику, лучше естъ быти невѣдяцу и смиренъну, нежели много наученъну, суетну и горделиву*» [1, арк. 6 зв.].

У тому ж повчанні («*О суетіи яже въ мирскихъ вещехъ*») є ще одна епіграма:

*«Велія бо тѣщета, жизнь погубляти.
И человекомъ смертнымъ угаждати.
Тѣмъ поминай святыхъ званія.
А оставъ вся здешняя желанія.
Любовъ мирскую нивочто же вѣмѣни,*

И жизнь сею на лучшую извѣмѣни» [1, арк. 7 зв.], – за якою можна спостерігати, як віршовані рядки, немов промені, перехрещуються над текстом «Діоптри», вихоплюючи й навітлюючи певний сенс, тобто вірш не завжди безпосередньо пов'язаний з тим чи іншим повчанням, не раз попереджуючи появу якогось важливого мотиву, як тут, зокрема: мотив пам'яті про святих («*поминай святыхъ званія*»), що розгортається в повчанні «*О суетіи судовъ и глаголовъ человеческихъ*», де пояснено, чому треба відвертати від світової суети вуха й очі: «*И нивочто же имѣй глаголы праздныхъ, иже навькоша дѣла и подвизанія искрънихъ злая толковати. Погубиши слей и тицаніе егда будеши прилежно испытovati человеческія глаголы*» [1, арк. 13 зв.]. Ця глава закінчується таким віршованим узагальненням:

*«Потѣщися убо Бога бояти,
И его воли святой угаждати.
Убо все въ миръ тѣщентно любленіе,
Суета и духа озлобленіе»* [1, арк. 13 зв.].

Попри це, у прозовій і віршованій формах «Діоптри» багато образно-семантичних збігів, які можна прийняти за особливу інтерпретативну манеру. Наприклад, слова з тієї ж глави «*Сгда на тя ропщутъ человекъци, людемъ угодія не твори, ниже възыскуй похвалъ ихъ въ миръ. Вся бо сія суета и гибель времени найпаче*» [1, арк. 12] – переходять у вірш:

*«Любимиче, къ Богу обратися,
Оставивъши суетства, потрудися.
Сму токмо усердно угадати
И прилежно въ виноградъ дѣлати,
Отвращая отъ вѣстей ушеса
И отъ суетъ мирскихъ своя очеса»* [1, арк. 12-12 зв.].

Мабуть, о. Віталій перший з українських авторів так послідовно розгортає ванітативний мотив, який, з одного боку, став еквівалентом барокової свідомості, а з іншого – ніколи й не мав в українських творах аж

такого, як тут, всепокриваючого характеру. Зрештою, і в самого Еклезіяста, незважаючи на постійне нагадування про всезагальну марноту і попри вражаючу оголеність правди, – існує також і «втішна» земна перспектива: *«Іж, отже, хліб весело, пий вино з щасливим серцем, бо Бог благословив уже твоє діло»* (9:7).

У «Діоптрі» цей вибраний і наскрізний бароковий мотив навіть якщо й набуває прихованого, непрямого зображення, то однак привертає увагу до тих явищ людського життя і до тих рис людського характеру, які безпосередньо з ним пов'язані. І в повчаннях, і в епіграмах зберігаються ті структурні елементи, в яких виявляє себе аскетична середньовічна традиція, що зокрема стосується мовлення як можливого поневолення гріхом [2, с. 16], власне багатослів'я й пустослів'я: *«Тамо не въпросят что глаголом, но что съдѣяхом»* [1, арк. 7]; *«Праведникъ не подвижется словесы удобренъными, но се едино възыскует, еже угодити Богу»* [1, арк. 14]; *«А ще что благодвориши, помышляй себе орудіе быти, имъ же Богъ дѣйствуетъ»* [1, арк. 16]; *Зане чудо естъ дабы языкъ болій былъ нежели руцѣ»* [1, арк. 21 зв.]; *«Христос Господь яко благій старгійшина, начатъ прежде творити, и потомъ учити; рече святій Лука* [1, арк. 21 зв.]; *«Не съкрушай главы и прочіихъ многими словесы, егда ты еси въ житіи разслаблен* [1, арк. 21 зв.].

Аскетична програма о. Віталія, в порівнянні з раннім середньовіччям, трансформувалася вже з огляду на нові культурні явища кінця XVI – початку XVII ст., здебільшого релігійні, але не аскетичні. Віталію було кому й чому опонувати. У цьому контексті його епіграми треба сприймати як програму, спрямовану також і на прищеплення серед ширшого кола певної духовної моделі [2, с. 15], зумовлене не лише побожною лектурою й не лише способом життя, а й позамонастирською життєвою реальністю. *«Суєта естъ хотѣти себе наче иныхъ възносити, въ изгнаніи семъ»* [1, арк. 22] – автор звертає увагу на те, що стосується всіх. Йому в багатьох моментах важко відмовити в турботах про загальний моральний стан:

*«От суєтъ ся въздержи,
И от сердца отвержи.
Чести похотеніе
Възлюби смиреніе.
Егда же смерть приходитъ,
И от мира изъводитъ.
Зри яко суть всѣ чести,
Увы, мировы лести.
Яже zde исчезаютъ,
Пользы не оставляютъ.
И пакость налагаютъ»* [1, арк. 22-22 зв.].

Коли Віталієві сучасники захоплювалися гербами і славою аристократичних родин, він звертав увагу на інше: *«Аще хоцещи видѣти печати своя, отверзи гробища... Что пользуют великія написы? Доколь оружія и преизящная ветхая; ибо аще и вся куты дому твоего исполнены будутъ твоихъ древнихъ печатій, обаче един естъ добродѣтель – истинное благородство»* [1, арк. 27]. Віталій, який вважав більшим благом замість «увясла» (клейнота) носити ярмо Христове, очевидно, й сам дотримувався думки: *«Буди добръ, и от тебе начнетъ благородство, аще и праотци твои не бяху благородни»* [1, арк. 27], що прижилася зокрема у львівській братській традиції.

Реакція на усвідомлення швидкоплинності часу може бути різною. Якщо у віршах Герасима Смолицького на честь Костянтина Острозького, у львівській Просфонемі та й в інших творах знаходимо підтвердження, що теперішнє сприймається як сповненість часу, а бажання такої сповненості (зробити задумане) у «Прозьбі чительниковій о час» Дем'яна Наливайка таке сильне, що дні праці (*«прочитати й учинити»*) «тут» більше важать, ніж тисяча років «там». Авторове «біжи» – це не спосіб пришвидшити те, що й само минає, а знайти можливість праці для Христа, для пізнання Божої Премудрості та для самопізнання. Споглядаючи у світових дзеркалах різноманітні викривлення та гримаси, Віталій нагадує (*«О суєтномъ скончаніи вещей мирскихъ»*), що *«жизнь наша яко рѣка текущая въ море смерти. Рѣчная вода естъ сладка, обаче ея кончина естъ въходити въ горькія воды морскія»*, узагальнюючи цю думку кількома епіграмами, зокрема такою:

*«Прекрасно естъ веселящее,
Но (увы) вѣчно мучащее»* [1, арк. 8].

Гріх в інтерпретації Віталія Дубенського, подібно до пізніших барокових авторів – не те, що сталося, а те, що може статися. Найбільше переживання – ймовірність гріха як розлуки з Богом. Щоб його уникнути, треба відмовитися від догоджання людям смертним, від бажання старшувати й нарікати. І лише у такий спосіб, *«вся земленная презриши»*, людина, вигнанець і мандрівник, знаходить дорогу до Христа, який *«любовне призывает И райская врата усердно отверзаетъ»* [2, арк. 120 зв.].

У главі *«О разьсмотреніи скончанія вещей мирскихъ»* сказано: *«Грѣшникъ прогнѣваетъ Бога, и абіе глаголетъ, дабыхъ не согрѣшил, понеже вѣси злобу мира, яко сіе печаль совокупися его сластемъ, почто невѣнчатъ сему прежде грѣха, но.*

*Я же премудръ творить въ начинаніи,
Безумен сія творить въ скончаніи.
Премудраго ест преди размышляти,*

Буя же – не надгях ся, глаголати» [1, арк. 10].

Завдання людини – пізнати Премудрість Божу і пізнати себе. У «Діоптри» бере свій початок один «із найпримітніших сюжетів літератури українського бароко» – самопізнання [8, с. 20]: *«Въ истинном познаніи самага себе възлежить высота Премудрости Христовы. Въ сравненіи тоя Премудрости всяческоє наученіє єст невѣдѣніє. Аще би єси и всѣхъ любомудрѣческихъ ученій имѣлъ сѣвершенноє познаніє, кая от сего полїза, єгда себе не вѣси»* [1, арк. 57 зв.].

Мотиви різних частин «Діоптри» перегукуються між собою, як перегукуються й епіграми о Віталія. У першій частині сказано про багато речей, які можуть мати стосунок до загальних моральних і духовних принципів, але особливо в цьому плані вирізняється друга частина книги, що починається з повчання «*О нравѣхъ мира*»: *«Не любите мира, ни яже в мирѣ суть, глаголетъ божественный Іоанъ»* [2, арк. 65]. Увага до лицемірства й зрадливості світу викликана потребою знати й бачити, від чого людина мусить оберігатися (*«да лучше о него возмеши съхранятися»*):

*«Миръ всѣмъ щедро обѣщаетъ,
И обѣти своя не исполняетъ»* [2, арк. 67].

Барокова вишуканість наступного фрагменту не те, що стирає межу між віршем і прозою, власне між різними формами тексту, а увиразнює функцію епіграми, яка стає знаком того рівня, якого сягає розуміння небезпеки: *«Въ обѣщаніяхъ мира єсть лестъ, въ радости скорѣбъ, въ утѣшеніи туга, въ веселіи печаль, въ благополученныхъ временахъ неизвѣстующій. Ничтоже єсть въ немъ постоянно...»* [2, арк. 67 зв.].

За аналогією до зображення у дзеркалі, яке то з'являється, то зникає, хистка й умовна людська присутність у світі породжує відчуття особливої темпоральної напруги:

*«Хотяй смерныхъ бѣдъ не познати,
Тицися лестій мирськихъ бѣжати»* [2, арк. 69].

Так поступово, споглядаючи у дзеркало світу, о. Віталій підкреслює марноту багатьох речей, які в ньому панують, і переконує, що людина, яка хоче протиставитися цій марноті, насправді має єдиний вибір:

*«Хощеши имѣти крѣпко чаяніє,
На Христа възлагай упованіє.*

*Той бо єсть вѣрный другъ своихъ не забываетъ,
Ихъ же яко зѣнцу ока соблюдаетъ»* [2, арк. 71].

Втеча як неприйняття світових спокус мусить відбуватися повсякчас. Моральний імператив «біжи», до якого найчастіше закликає Віталій – це і «втікай», і «стережися», і «оминай», бо *«лучше єсть Христу работати. И с нимъ въ горныхъ обителехъ царствовати»* (посилання нема). Чернечий стиль життя, вибір між ярмом світу і ярмом Христовим, суворість Віталія – *«Бремя Господня иго не творитъ лѣнлива, // О спасеній, но выну бодра и тѣцалива»* [2, арк. 79 зв.]; *«Аще хощеши ся съ Христомъ веселити, Не лѣнися иго єго носити»* [2, арк. 80] – усе стосується тих, які зробили свій вибір. Але водночас усе відбувається в контексті розмови «*О многотрудномъ непокои мирянь»*, то і «миряни», світські люди, мали б зробити висновок з такого віддзеркалення – хоч і різкого, та правдивого. Власне їх біди (*«О бѣдахъ въ немъ же пребываютъ миряне»*, *«О небреженіи в немъ же пребываютъ миряне»*) зумовлюють бажання втекти. Таким чином, тут мовиться насамперед не про швидкоплинність часу, бо це світова, так би мовити, річ, властивість того, що змінне й непостійне. Авторове «біжи» закликає шукати спокій у наслідуванні праведних:

*«Отвержи убо сонъ и нераденіє,
Възлюби святыхъ путь, трудъ и бденіє»* [1, арк. 86].

Власне о. Віталій радить «каратися» чужими бідами, аналізувати чужий досвід:

*«О яко лучше єсть Христу работати,
...И с нимъ въ горныхъ обителехъ царствовати.
Нежели ради мирської лютой работы,
...Познати гладъ, и туне своя изъливати поты.*

*Тѣмъ же ты, чужими бѣдами накажися,
...Жестокого иго мирського хранися.
И иго Христово носи любезнѣйшее,
...Выну, яко увясло многоцѣннѣйшее»* [2, арк. 77].

«Чужою бідою», що згадується в цій главі («*О работѣ мирянь»*), стала історія Самсона, якого осліпили філістимляни *«и принудили єго въ мельници молоти муку»*, тому: *«Блюди да не предасть тя лестивый миръ, яко Далида Самьсона»* [2, арк. 77-77 зв.]. Це мислення за аналогіями, не лише старозавітними, але й за античними, що спостеріг І. Франко [9, с. 166], дає підставу бачити і в цьому повчанні про Самсона, і у Віталієвій епіграмі той самий сенс, про який писав згодом Григорій Сковорода в листі до Михайла Ковалинського: *«Якщо б ми, – як твердить Теренцій, – училися на досвіді інших, виносячи з нього корисне нам, і якщо б ми вдивлялися в життя інших, неначе в дзеркало, то значно менше стосувалися б нас слова: досвід – наставник дурнів»* [8, с. 237].

В епіграмах «Діоптри» в особливий спосіб, як можна переконатися з наведених цитат, відчутний біблійний характер часу, який засвоїло українське бароко, але з поправкою на аскетичну модель. Вона зумовлює особливі форми пов'язаності життя на землі й життя на небі, спричиненими не просто бажан-

ням «відбути» земну подорож, а сповнити її глибиною служіння. Бог, міркує автор, не відкриває нікому часу його смерті, щоб кожний був готовий до її приходу. І покликається на старозавітного Йова, який говорить з Богом про нетривке життя людське: «Коли йому дні визначені, і число місяців його тобі відоме, і ти накреслив йому межу, якої він не переступить» [14, с. 5]. У Віталієвій версії цих слів – «Кратки суть дніє челоувчєскїи, и число мѣсяцій его естъ у Бога, глаголетъ Іовъ. Неизвѣстен естъ часъ смертнїи, и не вѣси въ которую стражу ноци, вѣзветъ тя Господь» [2, арк. 106 зв.-107] – помітний і характерний, як для прозового тексту, так і для його епіграм, якийсь особово-відсторонений виклад, немов наратор сам уникає дивитися в те світоглядне дзеркало, яке демонструє іншим. Звертає на себе увагу й відсутність безпосереднього звертання до Бога. Це мистецтво в сенсі І. Канта – вишукувати спасенні і пересічному людському розсудкові доступні повчання, говорити «скромною мовою раціональної віри», не перейматися тим, що лежить поза межами можливого досвіду, приймати те, що потрібне для керування розсудком і волею [4, с. 83]. І хоч у Канта це твердження впливало зі спонуки розвивати метафізику як науку і мало дещо провокативний характер, воно добре відповідає природі віршів Віталія. А попри все інше, заслуговує уваги підкреслений, часто при переході на вірш сполучником «тѣмъ же», подвійний зв'язок між причиною і наслідком, які легко міняються місцями:

*«Хотяи христїянскїи живот свой кончати,
Безвѣстную смерть должен еси поминати.
Яже травосѣцю уподобляеть Понеже безвременнѣ встѣхъ постѣкаетъ//
И не трубитъ,
Сгда губитьъ»* [2, арк. 78-78 зв.].

В історії української епіграматичної традиції вірші Віталієвої Діоптри сприймалися по-різному. Для Дмитра Чижевського вони були прикладом прозорості, що прикрашають «прозаїчні морально-аскетичні трактати, якими є глави цієї цікавої книги» [10, с. 418]. І він, відкривач українського бароко, «дозволив собі» виписати «довший шерєг епіграм», які «не менш витончені (ніж пізніші зразки цього жанру – Б. К.), але в певному відношенні репрезентують барокову простоту» [10, с. 423].

Цікавішими, ніж прозовий текст, були вірші «Діоптри» так само для Івана Франка, попри те, що не бачив у них «ані поетичного таланту, ані оригінальності», а спробу «висказування в короткій віршовій формі певних моральних правил, життєвих обсервацій», або спробу «гномів, того, що німці називають Sprüchdichtung» [9, с. 159]. І тут, помимо Франкових зацікавлень давнім письменством і його глибоких наукових студій, що могли перериватися і критичними зауваженнями, а особливо на адресу поетів, не обійшлося без людського й творчого чинника самого Франка. Мабуть, для нього, як ні для кого більше, «стара» українська поезія була тією «літературною» гаванню, що давала можливість спостерігати за відображенням вічних істин у досвіді далеких попередників. І хоч Франко не раз намагався відкривати «шлюзи», щоб поєднати старе й нове, але й так само намагався розгледіти в ізмарагдовому камені минулого своє «широлюдське лице». Якраз вірші Віталія давали йому таку можливість і підставу писати: «Перебравши ті незугарні вірші, ми віднайшли в їх основі живу симпатичну людину і думаємо, що не поступимо надто претензійно, рекламуючи для їх автора хоч скромне місце в історії нашої літератури XVII віку» [9, с. 172].

Іван Франко подає вірші Віталія Дубенського не в тому порядку, як вони розташовані в «Діоптрі», а так, як вони, на його думку, складаються логічно, окремо від прозового тексту [9, с. 159]. На основі Франкового експерименту постає цілісний сюжет духовних переживань, який увиразнює образ автора і його потенційних читачів. В опорі цього сюжету Франко бачить кілька традиційних тем: наслідування Христа, протиставлення аскетичного життя світовим розкошам; марність, непостійність і зрадливість світу, «відносини до рівних собі, до вищих і до нижчих, до ворогів і приятелів, до злих і добрих, до людських провин, до життя і смерті» [9, с. 164]. А шукаючи, як завжди, в давніх віршах відгомону «супільних та політичних порядків, серед яких жив автор, тої боротьби українсько-руського народу за свою віру і національність, яка велася тоді», Франко наголошує, що «о. Віталій кілька разів показує пальцем на одну з фатальних хиб польської і української вдачі – охоту до старшинування, до проводу, нехиті до послуху, до підпорядкування своєї волі інтересам загалу» [9, с. 165]. У цьому контексті Франкове розмовне «показувати пальцем» насправді дуже добре передає вказівну чи, ліпше сказати, маркувальну функцію епіграми. Назва ж другої книги містить якраз те саме уточнення: «Діоптры сирєчь зерцала многозрителного. Часть или Книга Вторая. Указующая яко естъ Развратный миръ въ нравѣхъ своих».

Найбільше епіграм Франко вибрав з цієї другої книги, з розділу «О нравѣхъ мира», дещо з першої, зазначивши, що в третій частині віршів майже нема. А відмітивши, що автор «малює життя праведного чоловіка як ношення ярма Христового» й досягає «поетичної пластики» в протиставленні небесного Сіону й розпусного Вавилону [9, с. 161], насправді трактує «Діоптру» у вимірах традиційної християнської парадигми світла й темряви, що впливає з ідеї Творіння й мотивує чесне життя як віддзеркалення світла:

*«Не пришелъ еси Вавилонъ сей населяти,
о изгнанъниче, но съ слезами поминати
Небесного Сїона; идеже обитаєтъ
Отець нашъ, и въ свой покой призываетъ»* [2, арк. 84].

Вибір бути чи не бути людиною світла, отже, й перспектива «райських воріт» відкривається через працю, зречення вигоди й достатку, наперекір сітям, якими світ ловить людину, його брехливим обіцянкам, суєті людських пересудів і похвал. І коли Франко, спостерігши аналогію з персонажами Гомерової Іліади, цитує уривок з глави «*О суєтіи благородия праотческого*» про те, що лишається в могилах від гербів і вишуканої зброї, то певним чином легітимізує. Він додає Віталіїв голос до голосів тих його сучасників, які думали інакше і про герби, і про земну славу [9, с. 166].

Франкове прочитання віршів Віталія проявляє особливу форму комунікації між двома різними, а в чомусь і подібними, авторами. Серед ознак погорди до світу, який обдурює й спокушає людину, він зауважує «не тільки марність у сфері тіла, але також озлоблення в сфері духовній» [9, с. 163]. І це можна сприйняти як досвід самого Франка, що поглиблював солідарність із «забутим поетом», який «волисть пригадувати своїм читачам ті обов'язки – праці, поздержливості і пильності, які накладає на них праведне життя», і «одвічальність, яку вони беруть на себе, стаючи на чільнім місці» [9, с. 164–165].

Франкові студії над віршами «Діоптри» підкреслюють визначальну функцію загальнохристиянських і загальнолюдських орієнтирів. Власне це метафізичний план досвіду, що існує як «безперервне об'єднання (синтез) спостережень» [4, с. 77], і знання апріорі тотожне тривалому «призвичаєнню визнавати що-небудь істинним і через це визнавати суб'єктивну обов'язковість об'єктивною» [4, с. 81]. Так, традиція об'єднує своїх речників і залишається відкритою перед тими, хто її збагачує, а повнота такого синтезу інколи залежить від кількох спокійних, неупереджених і через те, несподіваних спостережень, такими є власне спостереження Дмитра Чижевського над сутністю епіграматичної форми Віталія як особливої конденсації літературного досвіду.

Якщо розглядати епіграми Віталія з погляду тієї перспективи, яка очікує цей жанр наприкінці XVII століття, то вони справді репрезентують «витонченість простоти», характерну для раннього бароко [10, с. 423], що впливало з намірів, переконання та поетичного вміння автора, тобто з навмисної простоти, яка, за словами Дмитра Чижевського, належить до стилістики бароко [10, с. 424].

Утім, вчитуючись в епіграми Віталія, можна зрозуміти, що їх своєрідність впливає не з техніки віршування, не з повторення слів, на які падає логічний наголос, не з антитез чи синтаксичного паралелізму, хоч і з цього також, а з єдності раціо й гисихії, характерної для українського мислення того часу [4, с. 3–5]. Ця єдність стає джерелом мелодики вірша, що провадить з простору, який знаєш до межі, за якою відкривається незнане. У такому метафізичному сенсі, у вказуванні на те, до чого варто прагнути й прямувати, проявляється таємнича поетика Віталія.

Література:

1. Діоптра Сиречь Зерцало. Албо изображеніе извѣстное Живота человекского въ мирѣ. От многих Святых Божественных писаній и Отческих Догмат Съставленная. На словенскій язык, вѣчное памети, Годным отцемъ Виталієм Ігуменом въ Дубнѣ преложена, и написана. – Єв'є, 1612 (зі вказівкою на 1 чи 2 част.)
2. Ісіченко І. Аскетична література Київської Русі / Ігор Ісіченко. – Харків : Акта, 2005. – 384 с.
3. Ісіченко І. Емблема у просторі барокового дискурсу / Арх. Ігор Ісіченко. Історія української літератури епохи бароко XVII-XVIII ст. – Львів-Київ-Харків : СВЯТОГОРЕЦЬ, 2011. – С. 367–368.
4. Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики / Іммануїл Кант ; [Пер. за ред. Івана Мірчука]. – Мюнхен, 2004. – 324 с.
5. Паславський І. Гисихія і раціо. Філософський світ української культури середніх віків і раннього модерного часу / Іван Паславський. – Львів, 2015. – 614 с.
6. Рікер П. Інтелектуальна біографія / Поль Рікер; [Пер. з франц.]. – Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2002. – 104 с.
7. Українська поезія. Кінець XVI – XVII ст. / [Упорядники В. П. Колосова, В. І. Кречотень]. – К. : Наукова думка, 1978. – 431 с.
8. Ушкалов Л. Література і філософія: доба українського бароко / Леонід Ушкалов. – Харків : Майдан, 2014. – 414 с.
9. Франко І. Забутий український віршописець XVII віку / Іван Франко. Твори у 50-ти томах. – Т. 31. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 156–173.
10. Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси / Дмитро Чижевський. – Харків : Акта, 2003. – 408 с.